

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ШЕЛЯ ТАЛЕХ ГЫЗЫ ЗЕЙНАЛОВА

**ГЛАГОЛЬНЫЕ ВРЕМЕНА И ИХ РОЛЬ
В СЛОЖНОМ СИНТАКСИЧЕСКОМ ЦЕЛОМ**
(на материале азербайджанского и японского языков)

**Специальность: 5714.01 - Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2013

**Работа выполнена на кафедре Общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета**

**Научные
руководители:**

*доктор филологических наук,
заслуженный деятель науки, профессор*
Камал Мехти оглы Абдуллаев

*доктор философии по филологическим
наукам* **Татьяна Николаевна Кудоярова**

**Официальные
оппоненты:**

доктор филологических наук, профессор
Ильяс Гамидулла оглы Гамидов

*доктор философии по филологическим наукам,
профессор* **Ариф Рза оглы Гусейнов**

Ведущая организация: Институт языкознания им. Насими
НАНА. Отдел Теоретической и прикладной лингвистики.

Защита состоится «27» 11 2013 года в « » часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций
на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по
филологическим наукам при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « » 2013 г.

Ученый секретарь

**Диссертационного совета Д.02.071,
доктор философии по филологическим
наукам, доцент**

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Работа посвящена сопоставительному исследованию глагольных времен и их роли в сложном синтаксическом целом в азербайджанском и японском языках. Исследование велось от морфологии к синтаксису. В связи с общей ориентацией исследования на лингвистику текста временные формы рассматриваются на синтагматическом уровне, т. е. с точки зрения их употребления в речи в рамках сложного синтаксического целого (ССЦ) как основной единицы текста.

Соотнесенность форм времени сказуемых является одним из средств организации предложений ССЦ, играя, тем самым, важную роль в создании целостности данного синтаксического построения. Предложения в составе ССЦ могут быть связаны общностью временных форм глаголов-сказуемых. Использование в рамках одного ССЦ глаголов с одним и тем же временным значением обеспечивает его структурную однородность. Однако, организация самостоятельных предложений в составе ССЦ может осуществляться не только за счет единства временных форм. Цельность ССЦ, являющаяся специфическим способом реализации его связности, может формироваться и посредством разнообразного сочетания различных временных форм.

Включаясь в структуру ССЦ, глагольные времена реализовывают значения, связанные с отношениями между временами глаголов предложений, формирующих данное синтаксическое единство. Так, в тексте время глагольного действия не всегда определяется его реальным отношением к моменту высказывания. Оно может зависеть и от определенных синтаксических условий и соотноситься не с моментом высказывания (абсолютное значение), а со временем другого глагола (относительное значение) не только в границах предложения, но и в структуре ССЦ. На уровне ССЦ реализацией относительных значений достигается содержательная и структурная зависимость между действиями, проявляющаяся в соотношении второстепенных действий с основными. Другими словами, в структуре ССЦ относительные времена, участвуя в создании иерархии главных

и сопутствующих действий, «указывают на синтаксическую и логическую зависимость отрывка».¹

При исследовании категории времени в контексте в последнее время активно используется понятие “таксиса”. Таксис – это грамматическая категория, связанная с выражением характера протекания действий и распределения глагольных процессов во времени относительно друг друга. Данная категория имеет синтаксическую ориентацию, поскольку таксисные отношения возникают в высказываниях равных предложению или ССЦ. Основу этих отношений составляет единство временного плана высказывания, что, в свою очередь, является одним из средств организации ССЦ. В грамматической литературе отсутствует комплексное исследование и описание таксиса в сопоставляемых языках. Глубокая же и всесторонняя разработка категории таксиса нуждается в привлечении материала различных языков.

Актуальность темы обусловлена тем, что в тюркологии вопрос комплексного изучения глагольных времен в контексте является неразработанным. Рассмотрение же данного вопроса в сопоставлении с японским языком позволяет выявить специфику каждого из сопоставляемых языков, что в целом обогащает языкознание новыми научными данными, расширяет лингвистический кругозор исследователя, помогает обеспечить более успешное теоретическое и практическое овладение языком, что является весьма актуальным на современном этапе описания и преподавания языков.

Исследование имеет своей **целью**, в свете функциональной грамматики, опираясь на морфологическую природу, значение и особенности употребления глагольных времен в указанных языках, выявить их роль на уровне ССЦ в каждом языке в отдельности и в сопоставлении.

Для достижения данной цели в работе был поставлен ряд задач:

- рассмотрев морфологический состав глагольных времен в азербайджанском языке, исследовать временные значения глаголов-сказуемых как средство организации ССЦ;
- дать обзор грамматической литературы по изучению системы глагольных времен в японском языке;

¹Юлдашев А.А. К проблеме относительных времен в тюркских языках // Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку: Изд-во АН ССР, 1961, с. 9.

- рассмотреть японские глагольные времена в организации ССЦ;
- дать способы выражения японских глагольных времен в азербайджанском языке;
- провести сопоставительный анализ глагольных времен в исследуемых языках в организации ССЦ.

Материалом для исследования послужили наблюдения, сделанные во время чтения различных образцов азербайджанской и японской литературы. При анализе языкового материала учитываются результаты многочисленных исследований, в которых теоретически осмысливаются и описываются временные отношения между действиями в полипредикативных конструкциях. В формулировании отправных положений автор опирался на труды ведущих тюркологов и японистов, работы крупнейших зарубежных лингвистов.

Основные методы и приемы исследования определяются целью, задачами и объектом анализа. Методологическая основа диссертации определяется важностью изучения языка с учетом межъязыкового взаимодействия, сложной внутренней взаимосвязи различных структурных уровней и элементов языка. Для достижения цели диссертации и решения поставленных задач использовалась комплексная методика, основанная на контекстуальном и функциональном анализе. В исследовании взятой нами проблемы используется как описательный, так и метод структурно-типологического сопоставления временных форм азербайджанского и японского языков, взаимодействующих со структурой сложного синтаксического целого.

Актуальность и научная новизна определяют **теоретическую значимость** исследования. Материалы анализа являются определенным вкладом в разработку теории сопоставительных и функционально-грамматических исследований. Основные научные положения и выводы исследования могут стать полезны и необходимы при более углубленном изучении сопоставляемых в работе языков.

Практическая значимость исследования определяется возможностью использования ее результатов при разработке специальных курсов по разделам морфологии, синтаксиса, лингвистики текста, а также перевода. Материал исследования может быть частью или научным источником работ, посвященных соответствующей области. Решение поставленной в работе проблемы важно и для составления учебной и методической литературы по японскому языку, полученные в итоге выводы послужат большой помощью в процессе

преподавания одного из сложных разделов глагола японского языка в азербайджанской аудитории.

Научная новизна работы определяется выбором объекта лингвистического анализа и поставленными задачами. Это первый опыт развернутого исследования всего комплекса функционирования глагольных времен азербайджанского языка в тексте, что включает реализацию относительных и таксисных значений азербайджанских глагольных времен как средств синтаксической связности ССЦ. Поставленный вопрос исследуется в сопоставлении с японским языком, что позволит выявить специфику сопоставляемых языков, их общие и отличительные особенности.

Апробация диссертации осуществлялась в процессе обсуждения содержания отдельных ее разделов на заседаниях кафедры общего и русского языкознания Бакинского славянского университета.

Основные положения исследования изложены в 8 научных публикациях.

Структура работы определяется поставленными выше задачами. Она состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается выбор темы, ее актуальность, определяются цели и задачи, методы исследования.

Первая глава - «Глагольные времена в азербайджанском языке и их роль в сложном синтаксическом целом» - состоит из двух разделов. В первом на основании имеющейся лингвистической литературы, дается характеристика морфологического состава времен в азербайджанском языке, их значения и способы образования. Исходя из видовой сущности как ведущей доминанты грамматического значения форм прошедшего времени в азербайджанском языке, мы считаем более целесообразным именовать данные формы соответственно этим значениям. Вместе с формами настоящего и будущего времени они образуют девятичленную оппозицию и представлены следующим образом: прошедшее категорическое, прошедшее повествовательное (перфект), определенный имперфект, неопределенный имперфект, будущее-прошедшее, плюсквамперфект (дав-

нопрошедшее), настоящее время, будущее категорическое, будущее некатегорическое.

Во втором разделе исследуется употребление глагольных времен азербайджанского языка в ССЦ, рассматривается весь круг временных значений, возникающих на этом уровне и участвующих в организации данного синтаксического построения.

Категория грамматического времени может выражать как общее значение, т.е. отношение момента действия к моменту речи, так и временную соотнесенность глагольных действий друг с другом. Абсолютное значение, т.е. отношение момента действия к моменту речи обнаруживается в любом высказывании, тогда как относительное значение может быть только там, где соотносятся два или более действий, что может иметь место как в рамках предложения, так и в синтаксических конструкциях более высокого уровня. Соотнесенность главных и второстепенных действий на уровне ССЦ организует весь отрывок в смысловом и структурном отношении.

В азербайджанском языке на уровне ССЦ могут быть выражены следующие относительные временные значения:

1. Выражение относительного значения предшествования.

В азербайджанском языке предшествование в плане настоящего выражается формой перфекта, а предшествование в плане прошедшего – формой плюсквамперфекта:

- а) перфект.

Перфект в азербайджанском языке выражает относительное значение предшествования в плане настоящего. Повествование ведется в настоящем времени, а форма перфекта передает действие, совершившееся в прошлом, но связанное с настоящим и являющееся причиной того следствия, о котором повествуется. Употребление перфекта в значении предшествования в плане настоящего исходит из его видового значения результативности. Таким образом, синтаксическая и логическая зависимость подобных ССЦ в выражении временных форм причинно-следственных отношений. Причина при этом может как предшествовать следствию, так и нарушая логический порядок повествования, следовать действию, что «компенси-

руется употреблением формы перфекта, значение предшествования которого ясно говорит о том, что оно предшествует следствию»¹:

Насı Нәсән (oğluna): İskəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər istəyir. Bugünkü gündərazi olma ki, mənim evimdə göz yaşı tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu *razı eləmişəm*; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İskəndər razı olsun (С.Мəммədқулузadə).

б) плюсквамперфект.

Относительное значение предшествования в плане прошедшего выражает плюсквамперфект:

Günorta azanında qonaqlar dağıldı. Məmmədхəsən ağa Vaqifi, Mirzə Əliməmmədi və Ohan keşişi nahara saxladı. Yemək otağına keçilər. Otağın ortasında xalının üstünə qələmkar süfrə və ətrafına ipək döşəklər *salınmışdı* (Y.V.Çəmənзəminli).

В таких ССЦ плюсквамперфект может сочетаться с формами прошедшего законченного или же определенного имперфекта, если речь идет о незаконченных действиях в прошедшем. Законченные и длительные действия могут также и переплетаться, выступая в самой различной последовательности.

2. Выражение относительного значения одновременности.

Сложные синтаксические целые являются весьма благоприятным фоном для выражения относительного значения одновременности в азербайджанском языке, так как в отдельных предложениях эта одновременность превращается лишь в последовательность действий. Так, в нижеследующем отрывке действия *durmadı - davam etdi - qalxdı* протекают одновременно, но на уровне отдельных предложений речь идет о законченных однократных действиях, передающих последовательное перечисление:

Lələ ayağa *durmadı* və Şahin hüzurunda yenidən başını yerə vurmağa *davam etdi*. Bu zaman şah özü yerindən durub *qalxdı*. Lələyə tə-rəf gəldi, hər iki əli ilə tutdu Lələnin hıçqırıqdan qalxıb-enən çiyinlə-rindən, qaldırdı (K.Abdulla).

¹ Пепинова С.А. Структурно-семантические (видо-временные) особенности форм прошедшего времени в немецком и азербайджанском языках. Баку: Маариф, 1966, с. 140.

В грамматической литературе такое употребление иногда называется абсолютным с дополнительной относительной ориентацией, поскольку временные формы в отдельных предложениях подобных синтаксических конструкций выражают абсолютное значение, однако сочетание их, передавая значение одновременности, имеет в итоге относительную ориентацию. Подобные ССЦ по структуре однородны, т.к. строятся на единообразном использовании временных форм глаголов-сказуемых. Однако ССЦ с реализацией относительного значения одновременности могут быть и смешанными по структуре. Это ССЦ с относительным настоящим, выражающим одновременность действия с каким-либо другим моментом, т.е. так называемое историческое настоящее. Использование форм настоящего времени для выражения значения одновременности может объединяться в границах ССЦ с формами прошедшего категорического, имперфекта, плюсквамперфекта в абсолютном употреблении. Эти временные формы и становятся центром выражения временных отношений в подобном контексте. Формы настоящего времени соотносятся в подобных ССЦ с формами прошедшего времени предыдущих предложений данного единства и показывает, что обозначаемые ими действия проявляются одновременно с действием (действиями), выраженным последним. Цепи временных форм в настоящем относительном употреблении может предшествовать глагол восприятия – вижу, чувствую т.п. Комбинация разных временных форм (прошедшего и настоящего) делает такие ССЦ по структуре неоднородными. Однако общностью самого временного плана достигается целостность подобных ССЦ в смысловом отношении.

3. Выражение относительного значения предстоящего.

В азербайджанском языке относительное значение предстоящего в плане прошедшего выражается специальной временной формой – будущее в прошедшем. В рамках ССЦ предстоящему действию может предшествовать цепочка законченных однократных действий, либо действий, носящих длительный незавершенный характер:

Əbdul Qafarzadə həmin əməliyyatdan nəğd iki yüz min manat mənfəət əldə etdi. Nəcəf Ağayev iç isə bu əməliyyatdan cəmi on min manat pul qazandı amma bu əməliyyatın qiyməti onun üçün, həqiqətən, qat-qat artıq idi: Əbdul Qafarzadənin dostları sırasına keçirdi və Bakıda canavar kimi burun-buruna dayanmış rəqiblərinin arasında rahat bir ömür *sürəcəkd*i... (Elçin).

В подобных синтаксических конструкциях временные формы будущего в прошедшем выражают действия, совершение которых предстоит в будущем, таким образом, данные действия имеют проекцию в будущее. В рамках таких ССЦ глагольными формами разных времен достигается сопоставление двух временных плоскостей, этим и осуществляется сдвиг временной ориентации.

Выделенная Р.О. Якобсоном категория таксиса позволила исследовать средства выражения времени в тексте с несколько иного ракурса. Таксис – это грамматическая категория, связанная с выражением характера протекания действий и распределения глагольных процессов во времени относительно друг друга. Семантическое ядро данной категории составляют отношения одновременности /разновременности.

Различают зависимый и независимый таксис. К зависимым таксисам относятся конструкции с деепричастиями. Соответственно, конструкции зависимого таксиса имеют двучленную структуру и ограничиваются рамками предложения. При независимом таксисе компоненты равноправны, нет градации главного и сопутствующего действия. Следовательно, конструкции независимого таксиса могут характеризоваться как двучленной (сложноподчиненные предложения), так и многочленной структурой и быть равным, в таких случаях ССЦ.

При наличии таксисных отношений синтаксическая и логическая зависимость ССЦ заключается в принадлежности действий к одному и тому же временному плану в рамках прошлого, настоящего и будущего, что чаще всего выражается одними и теми же временными формами, либо разными формами одного и того же времени. К примеру, ССЦ с одинаковым временным планом прошлого в азербайджанском языке может осуществляться комбинацией различных форм прошедшего времени – определенным имперфектом, неопределенным имперфектом, плюсквамперфектом.

Отношения одновременности между компонентами ССЦ часто имеют место при описаниях природы, внешности человека и вытекают из соотношения лексических и видовых значений глаголов и наличия лексических показателей. Компоненты ССЦ, построенных

по типу «соположения»¹ и описывающих детали отдельной ситуации, в азербайджанском языке часто выражены формами определенного имперфекта: временное отношение одновременности вытекает из видового значения глаголов-сказуемых:

Şair neçə gündən bəri Rənanın görüşünə gəlmədiyini xatırlayıb çaya *baxırdı*. Çayın o biri sahilində Xanəgah kəndindən səhərə gələnlər yığın-yığın durub çaydan nə cür keçməyi *fikirləşirdilər*. Heyvanı olanlar, heyvanı olmayan kəndlilərin şeylərini qucaqlarına alıb sudan *keçirirdilər* (M.S.Ordubadi).

В синтаксических конструкциях, передающих значение разновременности, порядок следования сказуемых соответствует порядку совершения действий. Развертывание действия в соответствии с объективной последовательностью событий осуществляется цепочкой форм прошедшего категорического, будущего, настоящего, совмещенного с функцией «настоящего исторического»:

Bu sözü qonşuda olan arvad Fərhadə *söylədi*. Fərhad çox şadlıqla razılıq *verdi*. Həmin arvad Gülzarın anasının yanına elçi gedib razılığını bildi və iki nəfər kişini atasının yanına göndərib, axirüləmr Gülzarı Aslan üçün *aldılar* (C.Cabbarlı).

Отношения недифференцированного типа (нестрогая одновременность и нестрогая разновременность) в азербайджанском языке обычно представлены формами настоящего времени и формами имперфекта, при которых действия представлены как повторяющиеся, неограниченные пределом и неупорядоченные относительно друг друга. Каждое из действий в подобных отрывках бывает представлено как занимающее какой-то неопределенный период времени:

Bütün bunlar bizə *gəribə gəlirdi*. Təəccüblə bir-birimizdən «bu nə işdir» deyə *soruşurduq*. Bəzən hamımızın aciz qaldığı bir sualı Həsən öz sakit, şirin sözləri ilə aydın bir şəkildə izah etdikdə, Gülaranın iri gözləri parlayır, müəllimin razılığı onun dodaqlarında isti bir təbəssümə *səbəb olurdu*... Əvvəllərdə yaraşığı gənclərə qarşı o qədər də laqeyd olmayan Gülara, indi demək olar ki, kimsə ilə *yaxınlıq etmirdi* (İ.Əfəndiyev).

Рассмотрение азербайджанских глагольных времен как грамматических средств организации и связности ССЦ связано не только

¹ Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука, 1983, с. 38.

с возникающей на этом уровне реализацией относительных и таксисных значений. Анализ временных связей между сказуемыми отдельных предложений в рамках ССЦ способствует выявлению синтаксической природы высказывания, поскольку прерывистость строения и разнородность состава ССЦ, являющиеся основным признаком его внутренней структуры, выражаются в различных временных значениях. Так, в составе ССЦ формы определенного имперфекта создают фон по отношению к действиям, выраженным прошедшим категорическим. Создающие фон формы имперфекта могут сочетаться с совершенными формами, передающими результативное значение и тем самым также участвующими в создании фона:

Zəkəriyyə atın başını çəkib saxladı. Dönüb arxaya baxdı. Pahlıların arxasından, meşənin üstündən qulaqlarına dırnaq səsi və «eyhey» nidası uçub gəlirdi. Günəş batırdı. Meşə qırqırmızı qızarmışdı, elə bir od tutub yanırdı (F.Кərimzadə).

Кроме того, в одних случаях переход от одних временных значений к другим сообщает всему ССЦ некое синтаксическое движение, так называемую синтаксическую перспективу. В других случаях синтаксическое движение в составе ССЦ остается неизменным, что достигается, в основном, употреблением сказуемых ССЦ в форме определенного имперфекта, что придает всему ССЦ прямолинейное, однонаправленное синтаксическое движение:

Bu qar topası görükürdü. Külək ağ qarı dənə-dənə bunun başı üstündən o tərəfə, bu tərəfə sovurmağındaydı. Dərənin qurtardığı yerdən o tərəfdə Görükməzin ətəyində səssiz-səmirsiz başını aşağı salıb küləkboran öz işini görürdü, cövlan eləyirdi, qar da səssiz-səssiz yağırdı, hər yan da ağappaq parılıydı (K.Abdulla).

Вторая глава - «Глагольные времена в японском языке и их роль в сложном синтаксическом целом» состоит из трех разделов. Первый раздел посвящен обзору существующих в японистике теорий глагольных времен.

Вопрос о глагольных временах в японском языке трактовался в большом количестве работ. Выдвинуто множество теорий. Причиной, породившей разнобой в решении вопроса о временах, явился тот факт, что в японском языке к одному и тому же грамматическому времени могут принадлежать различные формы, и одна и та же форма может относиться к разным временам. Объяснение максимальному количеству случаев употребления японских временных

форм дает теория абсолютно-относительных времен, предполагающая рассмотрение глагольных времен японского языка с позиций лингвистики текста.

Характеристика самой системы глагольных времен в японском языке представлена во втором разделе.

Видо-временная система глагольных времен современного японского языка складывается из двух времен – прошедшего (форма на *-ta*) и непрошедшего (форма на *-u*), а также видовых форм на *-te iru* (настоящее время) и *-te ita* (прошедшее время). Немногочленная временная оппозиция японского языка способствовала объединению одной формой нескольких грамматических значений, разнообразных оттенков и стилистических особенностей. В широком же контексте, временные формы японского языка приобретают соотносительно-временные значения, что позволяет характеризовать систему времен данного языка как абсолютно-относительную и требует изучения в цепи нескольких связанных друг с другом предложений, т.е. в сложном синтаксическом целом.

Третий раздел второй главы посвящен исследованию японских временных форм в организации ССЦ.

Рассмотрение временных форм глагола как грамматических средств организации и связности ССЦ в японском языке базируется на типах смысловых отношений между предложением с конечным глаголом в форме непрошедшего времени и предшествующим предложением с конечным глаголом в форме прошедшего времени. Таким образом, ключевой здесь является проблема употребления форм на *-u* в плане прошедшего и сводится многими учеными к следующему: за основу временных отношений в речи о прошлом принимается определенный момент времени; все действия, свершившиеся до этого момента, обозначаются формами на *-ta* (предшествующее время), остальные – формами на *-u* (непредшествующее время), выражающими одновременность с действиями, переданными сказуемым на *-ta*.

Однако форма прошедшего времени на *-ta*, кроме основной функции передачи действий, предшествующих определенному моменту времени, а также действий, последовательно сменявших друг друга, может передавать и действия, протекавшие одновременно. Форма же непрошедшего времени на *-u*, помимо выражения одновременности с

действиями, переданными сказуемым на *-ta* может передавать и относительные значения предшествования или следования.

К решению данной проблемы следует подходить, опираясь на теорию «основной линии - фона» (*foreground – background*)¹, согласно которой выбор временных форм глаголов-сказуемых в японском языке зависит оттого, какую роль данные предложения играют в организации повествовательного текста и ССЦ как его единицы: реализуют ли они хронологически последовательное повествование или отступление от основной линии. Таким образом, японский повествовательный текст представляет собой континуум главных и фоновых событий, где факт повышенного внимания к главным событиям и пониженного – к фоновым отражается в выборе временных форм. Поэтому японские ССЦ, в большинстве своем, организуясь на соотношении главных и фоновых действий, структурно неоднородны: переход от главных событий к фоновым сопровождается переходом от форм прошедшего времени на *-ta* к формам не прошедшего на *-u*. Так, в приведенном ниже ССЦ предложения с конечным глаголом в форме не прошедшего времени, передают фоновую информацию, комментируя, конкретизируя, уточняя содержание предшествующих им предложений, образующих, в свою очередь, содержательную канву нарратива и характеризующихся, соответственно, конечным глаголом в форме прошедшего времени:

Suru to rooba wa mi hiraite ita me o issoo ookiku shite jitto sono genin no kao o *mimamotta*. No akaku natta nikushokudori no yo:na surudoi me de mita no de *aru*. Sorekara shiwade hotondo hana to hitotsu ni natta kuchibiru o nani ka mono de mo kande iru yooni *ugokashita*. Hosoi nodo de togatta nodobotoke no ugoite iru no ga *mieru*. Sono toki sono nodo kara karasu no naku yoona koe ga aegi-aegi genin no mimi e tsutawatte *kita* (Акутагава). – Старуха еще шире раскрыла и без того широко раскрытые глаза с покрасневшими веками и уставилась в лицо слуги. Уставилась острым взглядом хищной птицы. Потом, как будто жуя что-то, зашевелила сморщенными губами, из-за морщин почти слившимися с носом. Было видно, как на ее тонкой шее двигается острый кадык. И из ее горла до ушей слуги донесся прерывистый, глухой голос, похожий на карканье вороны.

¹ Hopper Paul J. and Sandra Thompson. Transitivity in Grammar and Discourse // Language 56, № 2, 1980, p. 251-299.

Однако японские ССЦ могут строиться и на единообразии временных форм:

Itsumo no yooni satoo o funpai shite kureru mono ga nai node ookii kata ga yagate tsubo no naka kara hitosaji no satoo o sukui dashhite jibun no sara no ue e *ageta*. Suru to chisai no ga ane no shita toori doobunryoo no satoo o doo hoohoo de jibun no sara no ue e *ageta*. Shibaraku ryooinin wa nirami atte ita ga ookii no ga mata saji o totte ippai o wa ga sara no ue ni *kuwaeta*. Chisai no mo sugu saji o totte wa ga bunryoo o ane to doo itsu ni *shita*. Suru to ane ga mata ippai *sukutta*. Imooto mo makezu ni ippai o *fukashita* (Нацумэ). – Рядом никого, кто бы дал им, как обычно, сахару, не оказалось, и старшая девочка недолго думая зачерпнула полную ложку песка и высыпала его к себе на тарелку. Младшая последовала примеру старшей сестры и сделала то же. С минуту они бросали друг на друга злобные взгляды, потом старшая зачерпнула еще одну полную ложку и высыпала к себе на тарелку. Младшая тут же взяла свою долю, стараясь не отставать от сестры. Старшая опять потянулась к сахарнице. Но младшая не отставала.

В таких случаях замена форм прошедшего времени на непрошедшие невозможна, поскольку именно употребление форм прошедшего времени способствует быстрому развитию сюжета, тогда как употребление глагола предложений сложного синтаксического целого в непрошедшем времени, передавая отношения конкретизации, комментирования и т.п., не способствует «серьезным изменениям в линии повествования»¹ и допускает замену формами прошедшего времени.

Анализ материала показывает, что далеко не редки и случаи, когда в японском художественном тексте ССЦ начинается предложением с конечным глаголом в непрошедшем времени. В таких случаях в ССЦ, начинающихся предложением с конечным глаголом в непрошедшем времени, могут встречаться и предложения с конечным глаголом в прошедшем времени, которые либо возвращают «автора от „живописания“ непосредственно к канве рассказа»², либо выражают действие, предшествующее действиям в форме на *-и*.

¹ Басс И.И. Проблемы современного японского языкознания. Лингвистика текста: Дис. ... докт. филол. наук. М., 2008, с. 359.

² Головин И.В. Глагольные временные формы изъявительного наклонения в современном японском языке // Труды ВИИЯ, 1953, № 2, с. 90.

В третьей главе - «Способы выражения японских глагольных времен в азербайджанском языке и сопоставительный анализ глагольных времен данных языков в организации сложного синтаксического целого» - даются способы выражения японских глагольных времен в азербайджанском языке. В японском языке значения временных форм во многом зависят от контекста, лексического характера глагола, а в азербайджанском языке эти значения присущи самим формам. Тем самым, богатая видо-временная система азербайджанского языка способствует тому, что одна и та же временная форма японского языка может быть передана в азербайджанском несколькими, поскольку в японском языке, обладающим немногочленной временной оппозицией, к одному и тому же грамматическому времени могут принадлежать различные формы и одна и та же форма может, выражая различные значения, относиться к разным временам.

Во втором разделе главы выявляются моменты сходства и различия употребления глагольных времен в исследуемых языках как средств синтаксической связности ССЦ.

Характер функционирования видо-временных систем имеет в каждом из языков свои особенности. В азербайджанском языке глагольные времена при выходе за рамки предложения в уровень сложного синтаксического целого могут выражать характер синтаксической связи и участвовать в реализации относительных и таксисных значений, выступая, тем самым, одним из грамматических средств организации ССЦ. В японском языке, не обладающим в отличие от азербайджанского богатой системой временных форм, ключевой проблемой функционирования времен является употребление в плане прошедшего формы не прошедшего времени, что зависит от роли данного предложения в организации ССЦ: передает ли оно главную или фоновую для повествования информацию. Поэтому здесь в отличие от азербайджанского языка часто имеет место «игра времен». Если предложения в ССЦ передают фоновую информацию, комментируя, конкретизируя содержание предыдущих предложений, то конечный глагол таких предложений имеет форму не прошедшего времени. В переводе же на азербайджанский язык в таких случаях употребляются прошедшие времена:

Kono shosei no tenohira no uchi de shibaraku wa yoi kokoromochi ni suwatte atta ga, shibaraku suru to hijoona sokuryoku de

untenshihajimata. Shosei ga ugoku no ka jibun de ugoku no ka wakaranai ga muyami ni me ga meguru. Mune ga waruku naru. To:tei tasukaranai to omotte iru to dosari to oto ga shite me kara hi ga deta (Нацүмэ). – Oğlanın qucağında bir xeyli oturdum, özümü kifayət qədər yaxşı hiss edirdim ki, birdən ıldırım sürətiylə sanki harasa hərəkət etməyə *başladım*. Nə baş verdiyini heç cür anlaya bilmirdim, oğlanmı hərəkət edirdi, yoxsa o yerində durmuşdu və hərəkət edən təkçə mən idim, hər halda başım *gicallənirdi*. Qusmağım *gəlirdi*. “Bu da son” - ağılımdan bu fikir keçdi və elə bu an yerə dəydim, özü də elə dəydim ki, gözlərimdən qığılıcım *çıxdı*.

Употребление настоящего времени в речи о прошлом с целью более живого описания действий, т.е. так называемое настоящее историческое, встречается и в азербайджанском повествовательном тексте. Однако, если настоящее историческое может быть без ущерба заменено формами прошедшего времени, то в японском языке данный переход от форм прошедшего времени к непрошедшим представляет собой языковую категорию переходности, без которой японский повествовательный текст невозможен.

Реализация относительных значений как средств синтаксической связности ССЦ в сопоставляемых языках, имея в каждом из них свои особенности, носит схожий характер. Предшествование в плане настоящего в азербайджанском языке выражается перфектом, в японском – формами, способными передавать перфектное значение. Подобные ССЦ организуются за счет выражения временных форм причинно-следственной связи. В обоих языках предшествование в плане прошедшего передается плюсквамперфектом. В обоих языках ССЦ являются благоприятным фоном для выражения относительного значения одновременности, так как в отдельных предложениях эта одновременность превращается лишь в последовательность действий. По структуре ССЦ с реализацией относительного значения одновременности могут быть однородными (единообразие временных форм) и смешанными (синтаксические конструкции с настоящим историческим). В последнем случае организующим элементом ССЦ становится общность самого временного плана. ССЦ с реализацией относительного значения предшествования строятся на сопоставлении двух временных плоскостей, осуществляющимся за счет употребления в японском языке формы непрошедшего времени на *-и*, а в азербайджанском языке специальной временной формы – будущего в прошедшем.

На материале обоих языков можно проанализировать выражение в данных языках категории таксиса и соотношение ее с категорией относительных времен.

Таксис понимается как более широкая, чем относительное время, категория. Таксис может выражаться и при относительной, и при абсолютной временной ориентации членов сложного синтаксического целого. Рассматриваемые категории не являются тождественными, они могут пересекаться, но не совпадают, так как при таксисе соотносятся референциально однотипные события, тогда как относительное время относится к событиям разнотипным.

Между понятиями относительного времени и таксиса различают три типа отношений:

а) относительное время, но не таксис:

Ginza yon choo me de orite sono iwayuru shuchi nikurin no dai kafe ni Tsuneko o tanomi no tsuna toshite hotondo muichimon de hairi aite iru bokusu ni Horiki to mukai atte koshi o oroshita totan ni Tsuneko moo hitori no jokyuu hashiri yotte kite sono moo hitori no jokyuu ga jibun no soba ni so:shite Tsuneko wa Horiki no soba ni dosan to koshikaketa node jibun wa ha to shimashita. Tsuneko wa ima ni *kisu saseru* (Осаму). – Ginzaya gəlib kafeyə girdik, özü də içəri müftə girmək üçün Sunekonun adından istifadə etməli olduq, boş masa tapıb üz-üzə *oturduq*. Dərhal iki qız (onlardan biri Suneko idi) özünü yetirib yanımızda *əyləşdi*: tanımadığım qız mənim, Suneko isə Xorikinin yanında. Mən köksümü ötürdüm: indi Xoriki ona girişməyə *başlayacaqdı*.

Форма непрошедшего времени на *-и* в японском языке и будущее-прошедшее в азербайджанском передают относительное значение следования по отношению к действиям, выраженным прошедшими временами. ССЦ построено на соотношении разных временных планов – план прошлого (по отношению к моменту речи автора) и план будущего (по отношению к прошлому) в азербайджанском, а в японском – план непрошедшего времени. Действия относятся к разным временным планам, нет единства временного периода, в рамках которого возникают таксисные отношения.

б) таксис, но не относительное время:

Nani ka goyoo desu ka? – Tzin xua wa yaya bukimina kanji ni osowarenagara yahari teeburu no mae ni tachisukunda mama najiru you ni kou tazunete *mita*. Suruto aite wa kubi o futte shinago wa wakaranai to iu aizu o *shita*. Sorekara yoko guwae e ni shita paipu o hanashite nani yara

imi no wakaranai namera kara gaikokugo o hitokoto *morashita* (Акутагава). – Sizə nə lazımdı? - səsində narazılıq duyulan Szin-xua stolun arxasından çıxmadan qorxa-qorxa *soruşdu*. Qonaq çin dilini bilmədiyini göstərmək üçün başını *yellədi*. Sonra qəlyanı damağından götürüb öz dilində nəsə *qırıldıtdı*.

Компоненты ССЦ связаны однотипностью временных отношений, порядок следования сказуемых соответствует порядку совершения действий. Все действия представлены в прошедшем времени по отношению к моменту речи, т.е. это абсолютное время, а не относительное. Таким образом, в данном случае имеет место независимый таксис со значением разновременности.

в) пересечение категорий таксиса и относительного времени:

Shujin wa mainichi gakkoo e *iku*. Kaeru to shosai e tate *komoru*. Hito ga kuru to kyooshi ga iyadaiyada to *iu*. Suisaiga mo metta ni *kakanai*. Takashi ya sutaaze mo koonoo ga nai to itte yamete *shimatta*. Kodomo wa kanshin ni yamanaide yochien e *kayou*. Kaeru to shooka o utte mari o tsuite tokidoki wagahai o shippo de *burasageru* (Нацумэ). – Sahib hər gün məktəbə *gedir*. Evə qayıdan kimi isə kabinetinə girib qapını *bağlayır*. Yanına gələnlərə müəllim olmaqdan bezdiyini *deyir*. Rəsm də indi çox nadir hallarda *çəkir*. Bir dəfə dedi ki, Takanın diastazası ona elə də kömək etmir, onu içməyi tamam *atıb*. Bir Allaha şükür ki, uşaqlar hər gün uşaq bağçasına *gedirlər*. Evə gələndən sonra onlar mahnı oxuyur, top-top oynayırlar, hərdən də quyruğumdan tutub məni *sürüyürlər*.

Данный случай является примером пересечения в обоих языках категорий относительного времени и таксиса. Относительное время здесь представлено потому, что действие *yamete shimatta (atib)* передает значение предшествования. Общность же самого временного плана, на чем и построено данное ССЦ, дает основание говорить здесь о наличии категории таксиса.

В **заключении** диссертации обобщены результаты исследования и сформулированы основные выводы. Исследование круга временных значений глаголов сопоставляемых языков как средств организации ССЦ, показывает, что функционирование глагольных времен в данных языках имеет как общие, так и отличительные черты, обусловленные в каждом языке спецификой взаимодействия конечных временных форм предложений, составляющих сложное синтаксическое целое.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Из истории исследования глагольных времен в японском языке. // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi*. Bakı: Mütərcim, 2005, № 5, s. 26-30.

2. Роль глагольных времен в реализации характера синтаксической связи сложного синтаксического целого в азербайджанском языке. // “*Filologiya məsələləri*”. Bakı: AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar institutu, 2010, № 4, s.133-139.

3. Глагольные времена азербайджанского языка на уровне сложного синтаксического целого. // «*Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri*». I Beynəlxalq elmi konfransın materialları (II hissə). 3-8 may 2010-cu il. Bakı-Naxçıvan-Gəncə, s.321-325.

4. Сопоставительный анализ глагольных времен азербайджанского и японского языков на уровне сложного синтаксического целого. // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi*. Bakı: Mütərcim, 2010, № 5, s. 48-53.

5. Реализация относительных значений в азербайджанском языке на уровне сложного синтаксического целого. // Тядгигляр. Бакы: AMEA адына Дилчилик Институту, 2010, № 1, с. 70-80.

6. Реализация таксисных значений в азербайджанском языке на уровне сложного синтаксического целого. // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2010, № 3, s.137-143.

7. Способы выражения японских глагольных времен в азербайджанском языке. // *Весник Казну. Серия востоковедения*. Алмааты: Казахский национальный ун-т им. Аль-Фараби, 2010, № 4, с. 33-36.

8. Сопоставительный анализ глагольных времен азербайджанского и японского языков на уровне сложного синтаксического целого. // *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti)*. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 520-550.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞÖLƏ TALEH QIZI ZEYNALOVA

**FELİN ZAMANLARI VƏ ONLARIN
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVDƏ ROLU
(AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLLƏRİ ƏSASINDA)**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus
dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbərlər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Tatyana Nikolayevna Kudoyarova

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov
*filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
professor* **Arif Rza oğlu Hüseynov**

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsi.

Müdafiə “ 27 ” 11 2013-cü il saat _____ - da Bakı Slavyan
Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru
alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014. Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent**

N.R.Muqimova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dissertasiya fel zamanlarının müqayisəli tədqiqinə və onların Azərbaycan və yapon dillərində sintaktik bütövdə roluna həsr olunmuşdur. Tədqiqat morfolojiyadan sintaksisə doğru aparılmışdır. Tədqiqatın ümumən mətn dilçiliyinə istiqamətlənməsi ilə əlaqədar zaman formaları sintaqmatik səviyyədə, yəni mətnin əsas vahidi kimi mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) çərçivəsində onların nitqdə işlənməsi baxımından nəzərdən keçirilmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövdə cümlələrin təşkilində əsas vasitələrdən biri olan xəbərin zaman formalarının əlaqəliliyi bu sintaktik strukturun bütövlüyünün yaranmasında vacib rol oynayır. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində cümlələr feli xəbərin zaman formalarının ümumiliyi ilə bağlı ola bilər. Bir mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində eyni zaman mənası daşıyan fellərin işlənməsi onların həmcinsliyini təmin edir. Lakin mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibində müstəqil cümlələrin yaranması nəinki zaman formalarının hesabına baş verə bilər. Mürəkkəb sintaktik bütövün əlaqəliliyinin reallaşdırılması üçün özünəməxsus vasitə olan bütövlük həmçinin müxtəlif zaman formalarının birləşməsi vasitəsilə formalaşa bilər.

Fel zamanları mürəkkəb sintaktik bütövün strukturuna daxil olaraq həmin sintaktik vahidliyi formalaşdıran cümlələrdəki fel zamanları arasında əlaqələrlə bağlı olan mənalar verir. Belə ki, məndə feli hərəkətin zamanı heç də həmişə onun ifadənin işlənmə anına real münasibəti ilə müəyyən olunmur. Bu zaman həmçinin müəyyən sintaktik şərtlərdən asılı ola bilər və ifadə anı ilə deyil (absolyut məna), digər felin zamanı ilə (nisbi məna) uzlaşa bilər. Bu da nəinki bir cümlənin sərhədlərində, həmçinin mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində baş verə bilər. Mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində nisbi mənaların reallaşdırılması hərəkətlər arasında məzmun və struktur asılılığını yaradır. Bu da özünü ikinci dərəcəli hərəkətlərin əsas hərəkətlərlə uzlaşmasında büruzə edir. Başqa sözlə, mürəkkəb sintaktik bütövdə nisbi zaman formaları əsas və əlavə hərəkətlərin ierarxiyasını yaratmaqda iştirak etməklə “həmin parçanın sintaktik və məntiqi asılılığına işarə edir”¹.

¹ Юлдашев А.А. К проблеме относительных времен в тюркских языках // Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку: Изд-во АН СССР, 1961, с. 9.

Kontekstdə zaman kateqoriyasını tədqiq edərkən son vaxtlar «taksis» terminindən çox istifadə olunur. Taksis - hərəkətlərin başvermə xarakterinin ifadə olunması və fel proseslərinin bir-birinə münasibətdə zamanda paylaşılması ilə əlaqəli qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya sintaktik xarakter daşıyır, belə ki, taksis münasibətləri cümləyə və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərə bərabər ifadələrdə bürüzə olunur. Bu münasibətlərin kökündə ifadənin zaman planının vahidliyi durur ki, bu da mürəkkəb sintaktik təşkilində əsas vasitələrdən biridir. Qrammatika ilə bağlı ədəbiyyatda müqayisə olunan dillərdə taksisin kompleks tədqiqi və təsviri yer almir. Taksis kateqoriyasının dərin və hərtərəfli işlənməsi üçün isə müxtəlif dillərin materiallarının cəlb edilməsi tələb olunur.

Mövzunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, türkologiyada feli zaman formalarının kontekstdə tədqiqi işlənməmişdir. Bu məsələnin yapon dili ilə müqayisədə nəzərdən keçirilməsi isə hər iki müqayisə olunan dilin xüsusiyyətini ortaya qoymağa imkan verir. Bu da ümumən dilçiliyi yeni elmi biliklərlə zənginləşdirir, tədqiqatçının linqvistik baxış dairəsini genişləndirir, dilin uğurlu şəkildə nəzəri və praktik mənimsənilməsini təmin edir ki, bu da dillərin təsviri və tədrisinin müasir mərhələsində çox aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi funksional qrammatika baxımından göstərilən dillərdə feli zaman formalarının morfoloji təbiətinə, mənasına və xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onların mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində hər iki dildə ayrılıqda və müqayisədə rolunu müəyyən etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya bir sıra **vəzifələr** qoyulmuşdur:

- Azərbaycan dilində feli zaman formalarının morfoloji tərkibini nəzərdən keçirərək feli xəbər formalarının zaman mənalarını mürəkkəb sintaktik bütövün təşkilində tədqiq etmək;

- yapon dilində feli zaman formaları sisteminin öyrənilməsinə dair qrammatik ədəbiyyatın icmalını vermək;

- yapon dilində feli zaman formalarını mürəkkəb sintaktik bütövün təşkilində nəzərdən keçirmək;

- yapon dilinin feli zamanlarının Azərbaycan dilində ifadə üsullarını vermək;

- tədqiq edilən dillərdə mürəkkəb sintaktik bütövün təşkilində feli zamanların müqayisəli təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın materialları Azərbaycan və yapon ədəbiyyatının müxtəlif nümunələrinin oxunması zamanı aparılan müşahidələrdən əldə edilmişdir. Dil materiallarının təhlili zamanı çoxpredikativli konstruksiyalarda hərəkətlər arasında zaman münasibətlərinin nəzəri cəhətdən izah edildiyi və təsvir

olunduğu çoxsaylı tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmışdır. İlk müddələrin formalaşdırılmasında müəllif aparıcı türkoqların və yaponistlərin əsərlərinə, tanınmış xarici dilçilərin tədqiqatlarına istinad etmişdir.

Tədqiqatın əsas metod və üsulları aparılmış təhlilin məqsədi, vəzifələri və obyektini müəyyən olunur. Dissertasiyanın metodoloji əsası dilin dillərarası münasibətini, dilin müxtəlif struktur səviyyələri və elementləri arasında mürəkkəb daxili qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almaqla tədqiqatın vacibliyi ilə müəyyən edilir. Dissertasiyanın məqsədinə nail olmaq və qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün kontekstual və funksional təhlilə əsaslanan kompleks metodikadan istifadə olunmuşdur. Təhlil etdiyimiz problemin tədqiqatında həm təsviri metod, həm də Azərbaycan və yapon dillərində mürəkkəb sintaktik bütövün zaman formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan zaman formalarının struktur-tipoloji müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur.

Aktuallıq və elmi yenilik **tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini** müəyyən edir. Təhlil edilən materiallar müqayisəli və funksional-qrammatik tədqiqatlar nəzəriyyəsinin işlənməsinə müəyyən töhfədir. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları və nəticələri dissertasiyada müqayisə edilən dillərin dərindən öyrənilməsində lazım ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrinin morfolojiya, sintaksis, mətn dilçiliyi və həmçinin tərcümə üzrə xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın materialları müvafiq sahəyə həsr edilən tədqiqat işlərinin bir hissəsi və ya onlar üçün elmi mənbə ola bilər. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan problemin həlli həmçinin yapon dili üzrə tədris və metodik ədəbiyyatın tərtibi üçün də vacibdir. Əldə edilən nəticələr yapon dilində felin mürəkkəb bölmələrindən birinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi prosesində böyük kömək ola bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi linqvistik təhlil obyektinin seçimi və qarşıya qoyulan vəzifələrlə müəyyən edilir. Bu, Azərbaycan dili fəllərinin mətnə işlənmə kompleksinin tədqiqatının ilk təcrübəsidir. Bura Azərbaycan dilinin feli zaman formalarının mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik əlaqəlilik vasitələri kimi nisbi və taksis mənalının reallaşdırılması daxildir. Qaldırılan məsələ yapon dili ilə müqayisədə nəzərdən keçirilir ki, bu da müqayisə olunan dillərin özəlliyini, onların ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası Bakı Slavyan Universitetinin ümumi və rus dilçiliyi kafedrasının iclaslarında tədqiqat işinin ayrı-ayrı bölmələrinin müzakirəsində həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları 8 elmi məqalədə ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu yuxarıda qeyd edilən vəzifələrlə müəyyən edilir. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

Girişdə mövzu seçimi, onun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları müəyyən edilir.

«Azərbaycan dilində felin zamanları və onların mürəkkəb sintaktik bütövdə rolu» adlı birinci fəsil iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə mövcud dilçilik ədəbiyyatı əsasında Azərbaycan dilində zaman formalarının morfoloji xüsusiyyəti, onların mənası və yaranma üsulları göstərilir. Azərbaycan dilində keçmiş zaman formasının qrammatik mənasının aparıcı dominant kimi fel növündən irəli gələrək biz hesab edirik ki, bu formaları mənalara müvafiq olaraq adlandırmaq məqsədəuyğun olardı. İndiki və gələcək zaman formaları ilə birgə onlar doqquzüzvlü müxalifət yaradır və bu qaydada təqdim olunur: qəti keçmiş zaman, keçmiş hekayət (perfekt) zamanı, müəyyən imperfekt, qeyri-müəyyən imperfekt, gələcək-keçmiş zaman, plyuskvamperfekt (çoxdan bitmiş zaman), indiki zaman, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman.

İkinci bölmədə Azərbaycan dilində feli zaman formalarının mürəkkəb sintaktik bütövde işlənməsi tədqiq olunur, bu səviyyədə yaranan və həmin sintaktik strukturun formalaşmasında iştirak edən bütün zaman mənaları nəzərdən keçirilir.

Qrammatik zaman kateqoriyası həm ümumi məna, yəni hərəkət anının nitq anına münasibətini, həm də feli hərəkətlərin bir-birilə zaman uzlaşmasını ifadə edə bilər. Absolyut məna, yəni hərəkət anının nitq anına münasibəti istənilən ifadədə bürüzə olunur, lakin nisbi məna yalnız o yerdə ola bilər ki, orada bir və daha çox hərəkət uzlaşır ki, bu da həm cümlələr, həm də daha yüksək səviyyəli sintaktik konstruksiyalarda ola bilər. Əsas və ikinci dərəcəli hərəkətlərin mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində uzlaşması məna və struktur baxımından tam hissəni təşkil edir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində Azərbaycan dilində aşağıdakı nisbi zaman mənaları ifadə oluna bilər:

1. Öncəgəlmə nisbi mənasının ifadəsi.

Azərbaycan dilində indiki zamanda öncəgəlmə mənası perfekt forması, keçmiş zamanda isə plyuskvamperfekt forması ilə ifadə olunur:

a) perfekt.

Azərbaycan dilində perfekt indiki zaman çərçivəsində öncəgəlmə mənasını ifadə edir. Hekayət indiki zamanda aparılır, lakin perfekt forması keçmişdə baş vermiş, amma indiki zamanla bağlı olan və hekayət edilən nəticənin səbəbi olan hərəkəti göstərir. İndiki zamanda öncəgəlmə zamanının istifadə olunması onun nəticəlilik növ mənasından irəli gəlir. Beləliklə, burada zaman formalarının səbəb-nəticə münasibətlərinin ifadəsində belə mürəkkəb sintaktik bütövlərin sintaktik və məntiqi asılılığı nəzərə çarpır. Səbəb həm nəticədən əvvəl gələ bilər, həm də ifadənin məntiqi ardıcılığını pozaraq hərəkətdən sonra ola bilər ki, bu da «perfekt formasının istifadə olunması ilə kompensasiya olunur ki, onun öncəgəlmə mənası aydın bildirir ki, bu hərəkət nəticədən əvvəl gəlir»¹:

Hacı Həsən (oğluna): İskəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər istəyir. Bugünkü gündərazi olma ki, mənim evimdə göz yaşı tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu *razı eləmişəm*; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İskəndər razı olsun (C.Məmmədquluzadə).

b) plyuskvamperfekt.

Keçmiş zamanda nisbi öncəgəlmə mənasını plyuskvamperfekt ifadə edir:

Günorta azanında qonaqlar dağıldı. Məmmədhəsən ağa Vaqifi, Mirzə Əliməmmədi və Ohan keşişi nahara saxladı. Yemək otağına keçdilər. Otağın ortasında xalının üstünə qələmkar süfrə və ətrafına ipək döşəklər *salınmışdı* (Y.V.Çəmənəminli).

Əgər söhbət keçmişdə bitməmiş hərəkətlərdən gedirsə, belə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə plyuskvamperfekt keçmiş bitmiş və ya müəyyən imperfekt formaları ilə birləşə bilər. Ən müxtəlif ardıcılıqla ifadə olunmaqla bitmiş və sürəkli hərəkətlər də bir-birinə qarışa bilər.

2. Nisbi eynizamanlılıq mənasının ifadəsi.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər Azərbaycan dilində nisbi eynizamanlılıq mənasını ifadə etmək üçün çox əlverişli fondur. Çünki ayrı-ayrı cümlələrdə bu eynizamanlılıq yalnız hərəkətlərin ardıcılığına çevrilir. Belə ki, *durmadı - davam etdi - qalxdı* misalında hərəkətlər eyni zamanda baş verir, lakin ayrı-ayrı cümlələr səviyyəsində söhbət ardıcıl sıralama ifadə edən bitmiş birdəfəlik hərəkətlərdən gəlir:

¹ Пепинова С.А. Структурно-семантические (видо-временные) особенности форм прошедшего времени в немецком и азербайджанском языках. Баку: Маариф, 1966, с. 140.

Lələ ayağa *durmadı* və Şahin hüzurunda yenidən başını yerə vurmağa *davam etdi*. Bu zaman şah özü yerindən durub *qalxdı*. Lələyə tərəf gəldi, hər iki əli ilə tutdu Lələnin hıçqırıqdan qalxıb-enən çiyinlərindən, qaldırdı (K.Abdulla).

Qrammatikaya dair ədəbiyyatda belə istifadə bəzən əlavə nisbi istiqamət ilə birlikdə absolyut adlandırılır. Belə ki, bu cür sintaktik konstruksiyaların ayrı-ayrı cümlələrində zaman formaları absolyut məna ifadə edir, lakin onların əlaqələndirilməsi eynizamanlılıq mənası verməklə son nəticədə nisbi istiqamət alır. Belə mürəkkəb sintaktik bütövlər strukturuna görə həmcinsdirlər, çünki onlar feli xəbərin zaman formalarının eyni tərzdə istifadə üzərində qurulur. Lakin nisbi eynizamanlılıq mənası ifadə edən mürəkkəb sintaktik bütövlər strukturuna görə qarışıq da ola bilər. Bu, nisbi indiki zaman mənalı mürəkkəb sintaktik bütövdür, hansı ki, hərəkətin eynizamanlılığını müəyyən başqa anla, yəni tarixi indiki zamanla ifadə edir. Eynizamanlılıq mənasını ifadə etmək üçün indiki zaman formalarının istifadə olunması mürəkkəb sintaktik bütöv həddlərində qəti keçmiş, imperfekt, absolyut mənada plyuskvamperfekt formaları ilə birləşə bilər. Bu zaman formaları belə kontekstdə zaman münasibətlərinin ifadəsinin mərkəzi olur. İndiki zaman formaları belə mürəkkəb sintaktik bütövlərdə həmin birliyin əvvəlki cümlələrin keçmiş zaman formaları ilə uzlaşır və onların ifadə etdiyi hərəkətlərin sonuncu cümlədə ifadə olunan hərəkətlə eyni zamanda baş verdiyini göstərir. Qavrama felləri - görürəm, hiss edirəm və s. nisbi indiki zaman mənasında olan zaman formaları sırasından öncə gələ bilər. Müxtəlif zaman formalarının (keçmiş və indiki zamanın) kombinasiyası belə mürəkkəb sintaktik bütövləri strukturuna görə müxtəlif cinsli edir. Lakin zamanın özünün ümumiliyi ilə bu cür mürəkkəb sintaktik bütövlərin məna baxımından tamlığı əldə olunur.

3. Nisbi sonragəlmə mənasının ifadəsi.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanda nisbi sonragəlmə mənasının ifadəsi xüsusi zaman forması ilə - keçmiş zamanda gələcək mənası ilə ifadə olunur. Mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində sonragəlmə mənalı hərəkətə qədər bir sıra bitmiş birdəfəlik hərəkətlər və ya bitməmiş sürəklə səciyyə daşıyan hərəkətlər işlənə bilər:

Əbdul Qafarzadə həmin əməliyyatdan nəğd iki yüz min manat mənfəət əldə etdi. Nəjəf Ağayevič isə bu əməliyyatdan cəmi on min manat pul qazandı, amma bu əməliyyatın qiyməti onun üçün, həqiqətən, qat-qat artıq idi: Əbdul Qafarzadənin dostları sırasına keçirdi və Bakıda canavar kimi

burun-buruna dayanmış rəqiblərinin arasında rahat bir ömür *sürəcəkd*i... (Elçin).

Belə sintaktik konstruksiyalarda keçmiş zamanda gələcək zaman formaları elə hərəkətlər ifadə edirlər ki, onlar gələcəkdə yerinə yetiriləcək. Beləliklə, belə hərəkətlər gələcəyə istiqamətlənmiş olur. Belə mürəkkəb sintaktik bütövlər çərçivəsində müxtəlif zamanların fel formaları sayəsində iki zaman müstəvisinin qarşılaşdırılması aparılır. Bununla da zaman istiqamətinin yerdəyişməsi həyata keçirilir.

R.O.Yakobson tərəfindən müəyyən edilən taksis kateqoriyası məndə zamanın ifadə vasitələrini bir qədər fərqli rakursdan tədqiq etməyə imkan verdi. Taksis – hərəkətlərin başvermə xarakterinin ifadə olunması və fel proseslərinin bir-birinə münasibətdə zamanda paylaşılması ilə əlaqəli qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın semantik nüvəsini eynizamanlılığın və müxtəlifzamanlılığın münasibətləri təşkil edir.

Asılı və müstəqil taksis növləri vardır. Asılı taksislərə feli bağlamalı konstruksiyalar aiddir. Müvafiq olaraq asılı taksisin konstruksiyaları iki-üzvlü struktura malikdir və cümlə ilə məhdudlaşır. Müstəqil taksisdə komponentlər bərabərhüquqludur, əsas və sonrakı hərəkətin sıralanması mövcud deyil. Deməli, müstəqil taksis konstruksiyası həm ikiüzvlü (mürəkkəb tabeli cümlələr), həm də çoxüzvlü struktura malik ola bilər və belə hallarda mürəkkəb sintaktik bütövə bərabər ola bilərlər.

Taksis münasibətləri olduqda mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik və məntiqi asılılığı hərəkətlərin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda eyni zamana aid olmasından ibarətdir ki, bu da adətən eyni zaman formaları ilə ya da eyni zamanın müxtəlif formaları ilə ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində eyni keçmiş zaman planı olan mürəkkəb sintaktik bütöv keçmiş zamanın müxtəlif formalarının kombinasiyası ilə - müəyyən imperfekt, qeyri-müəyyən imperfekt, plyuskvamperfektlə ifadə oluna bilər.

Mürəkkəb sintaktik komponentlər arasında eynizamanlılıq münasibətləri təbiətin, insanın, ətraf aləmin təsvirində yer alır və fellərin leksik və növ mənalardan və leksik göstəricilərin mövcudluğundan irəli gəlir. «Həmmövqe»¹ növü üzrə qurulan və ayrı-ayrı situasiyaların təfərrüatlarını təsvir edən mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri Azərbaycan dilində adətən müəyyən imperfekt formaları ilə ifadə olunur: eynizamanlılığın zaman münasibəti feli xəbərlərin növ mənasından irəli gəlir:

¹ Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука, 1983, с. 38.

Şair neçə gündən bəri Rənanın görüşünə gəlmədiyini xatırlayıb çaya *baxırdı*. Çayın o biri sahilində Xanəgah kəndindən şəhərə gələnər yığınyığın durub çaydan nə cür keçməyi *fikirləşirdilər*. Heyvanı olanlar, heyvanı olmayan kəndlilərin şeylərini qucaqlarına alıb sudan *keçirirdilər* (M.S.Ordubadı).

Müxtəlifzamanlılıq mənasını ifadə edən sintaktik konstruksiyalarda xəbərin ardıcılığı hərəkətin yerinə yetirilməsi ardıcılığına uyğundur. Hadisələrin obyektiv ardıcılığına müvafiq olaraq hərəkətlərin geniş ifadəsi qəti keçmiş, gələcək və «indiki tarixi» zaman funksiyası ilə uyğunlaşdırılmış indiki zaman formasının zənciri vasitəsilə həyata keçirilir:

Bu sözü qonşuda olan arvad Fərhadə *söylədi*. Fərhad çox şadlıqla razılıq *verdi*. Həmin arvad Gülzarın anasının yanına elçi gedib razılığını bildi və iki nəfər kişini atasının yanına göndərib, axırüləmr Gülzarı Aslan üçün *aldılar* (C.Cabbarlı).

Azərbaycan dilində qeyri-differensial növün münasibətləri (sərt olmayan eynizamanlılıq və sərt olmayan müxtəlifzamanlılıq) adətən indiki zaman formaları və imperfektlə verilir və bu zaman hərəkətlər təkrar olunan, sərhədlərlə məhdudlaşdırılmayan və bir-birinə münasibətdə nizamlanmayan kimi təqdim olunur. Belə ifadələrdə hər bir hərəkət qeyri-müəyyən zaman kəsiyi tutmuş kimi təqdim edilir.

Bütün bunlar bizə *gəribə gəlirdi*. Təəccüblə bir-birimizdən «bu nə işdir» deyər *soruşurduq*. Bəzən hamımızın aciz qaldığı bir sualı Həsən öz sakit, şirin sözləri ilə aydın bir şəkildə izah etdikdə, Gülaranın iri gözləri parlayır, müəllimin razılığı onun dodaqlarında isti bir təbəssümə *səbəb olurdu*.. Əvvəllərdə yaraşığı gənclərə qarşı o qədər də laqeyd olmayan Gülara, indi demək olar ki, kimsə ilə *yaxınlıq etmirdi* (İ.Əfəndiyev).

Azərbaycan dilində fel zamanlarının mürəkkəb sintaktik bütövün təşkili və əlaqəliliyinin vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməsi yalnız bu səviyyədə nisbi və taksis mənalının reallaşdırılması ilə bağlı deyil. Mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində ayrı-ayrı cümlələrin xəbər formaları arasında zaman əlaqələrinin təhlili ifadənin sintaktik təbiətinin üzə çıxarılmasına kömək edir, çünki quruluşun qırılıqlığı və mürəkkəb sintaktik bütövün müxtəlif cinsliyi, hansılar ki, onun daxili strukturunun əsas əlaməti hesab olunur, müxtəlif zaman mənalında ifadə olunur. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində müəyyən imperfekt formaları qəti keçmiş zaman forması ilə ifadə olunan hərəkətlərə münasibətdə fon yaradır. İmpperfektin fon yaradan formaları nəticəlik mənasını ifadə edən və bununla da fonun yaradılmasında iştirak edən perfekt formaları birləşə bilər:

Zəkəriyyə atın başını çəkib *saxladı*. Dönüb arxaya *baxdı*. Palıdların arxasından, meşənin üstündən qulaqlarına dırnaq səsi və «eyhey» nidası uçub *gəlirdi*. Günəş *batırdı*. Meşə qıpqırmızı *qızarmışdı*, elə bir od tutub *yanırdı* (F.Kərimzadə).

Bundan əlavə, bəzi hallarda bir zaman mənalardan digərinə keçid bütün mürəkkəb sintaktik bütövə müəyyən sintaktik hərəkəti, sintaktik perspektivi göstərir. Digər hallarda isə mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində sintaktik hərəkət dəyişməz qalır ki, bu da əsasən mürəkkəb sintaktik bütövün xəbər formasının müəyyən imperfektdə ifadə olunması ilə əldə olunur. Bu, bütün mürəkkəb sintaktik bütövə birxətli, biristiqamətli sintaktik hərəkət verir:

Bu qar topası görürdü. Külək ağ qarı dənə-dənə bunun başı üstədən o tərəfə, bu tərəfə sovurmağındaydı. Dərənin qurtardığı yerdən o tərəfdə Görükməzin ətəyində səssiz-səmirsiz başını aşağı salıb külək-boran öz işini görürdü, cövlan eləyirdi, qar da səssiz-səssiz yağırdı, hər yan da ağappaq parıldıyırdı (K.Abdulla).

«Yapon dilində felin zamanları və onların mürəkkəb sintaktik bütövdə rolu» adlanan ikinci fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə yaponistikada fel zamanları ilə bağlı mövcud nəzəriyyələrin icmalına həsr olunmuşdur.

Yapon dilində feli zamanlarla bağlı məsələ çox sayda əsərlərdə nəzərdən keçirilmiş, xeyli nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Zamanla bağlı məsələnin həllində fikir ayrılığının yaranmasının səbəbi ondan ibarət idi ki, yapon dilində eyni qrammatik zamana müxtəlif formalar mənsub ola bilər və eyni forma müxtəlif zamanlara aid ola bilər. Yapon dilində zaman formalarının müxtəlif cür işlənməsinin izahını feli zamanları mətn dilçiliyi baxımından nəzərdən keçirən absolyut-nisbilik zamanı nəzəriyyəsi verir.

Yapon dilində feli zaman sisteminin səciyyəsi ikinci bölmədə verilmişdir.

Müasir yapon dilində felin növ-zaman sistemi iki zamandan - keçmiş (-*ta* ilə bitən forma) və qeyri-keçmiş zamandan (-*u* ilə bitən forma), həmçinin -*te iru* (indiki zaman) və -*te ita* (keçmiş zaman) növ formalarından yaranır. Yapon dilində çoxüzlü olmayan zaman sistemi bir formada bir neçə qrammatik mənanın, müxtəlif çalarların və üslub xüsusiyyətlərinin birləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Geniş kontekstdə isə yapon dilində zaman formaları əlaqəli zaman mənalara əldə edir ki, bu da həmin dilin zaman sistemini absolyut-nisbi kimi səciyyələndirməyə imkan verir və

sıralamada, yəni mürəkkəb sintaktik bütövde bir-birilə bağlı bir neçə cümlənin öyrənilməsinə tələb edir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi yapon dilindəki zaman formalarının mürəkkəb sintaktik bütövün yaranmasında rolunun tədqiqinə həsr edilmişdir.

Yapon dilində felin zaman formalarının mürəkkəb sintaktik bütövlərin yaranması və əlaqələndirilməsinin qrammatik vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməsi son feli qeyri-keçmiş zaman formasında olan cümlə və son feli keçmiş zaman formasında olan əvvəlki cümlə arasında məna əlaqələrinin növləri üzərində qurulur. Beləliklə, burada əsas problem keçmiş zamanda *-u* ilə bitən formanın istifadəsidir və bir çox alimlər tərəfindən belə izah olunur: keçmiş haqqında nitqin zaman münasibətlərinin əsasında zamanın müəyyən anı dayanır; bu ana qədər baş verən bütün hərəkətlər *-ta* forması ilə (öncəlik zamanı), qalanlar isə *-ta* ilə bitən xəbərlə verilən hərəkətlərlə eynizamanlılıq ifadə edən *-u* forması ilə qeyd olunur (öncəgəlmə olmayan zaman).

Lakin *-ta* ilə bitən keçmiş zaman forması zamanın müəyyən anına qədər olan hərəkətləri ifadə etmək kimi əsas funksiyadan, həmçinin bir-birini ardıcılıqla dəyişən hərəkətləri ifadə etməkdən əlavə həmçinin eyni zamanda baş verən hərəkətləri də qeyd edə bilər. *-u* ilə bitən qeyri-keçmiş zaman forması isə *-ta* ilə bitən xəbərlə verilən hərəkətlərlə eynizamanlılıq ifadə etməklə yanaşı, həmçinin öncəgəlmə və ya sonragəlmə nisbi mənalara ifadə edə bilər.

Bu problemin həllinə «əsas xətt - fon» (foreground - background)¹ nəzəriyyəsinə istinad etməklə yanaşmaq olar. Bu nəzəriyyəyə görə, yapon dilində feli xəbərin zaman formalarının seçimi həmin cümlələrin mətnin və mürəkkəb sintaktik bütövün yaranmasında onların bir vahidi kimi hansı rolunu oynayır: onlar xronoloji ardıcıl hekayəti yoxsa əsas qaydadan kənara çıxmanı reallaşdırır? Beləliklə, yapon dilində hekayət mətni əsas və fon hadisələrinin birliyindən ibarətdir. Burada əsas hadisələrə yüksək diqqət və fondakı hadisələrə aşağı diqqət zaman formalarının seçimində ifadə olunur. Buna görə də yapon dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər bir çox hallarda əsas və fon hadisələrinin uzlaşmasında yaranaraq struktur baxımından qeyri-həmcinsdirlər: əsas hadisələrdən fon hadisələrinə keçid *-ta* ilə bitən keçmiş zaman formalarından *-u* ilə bitən qeyri-keçmiş zaman formalarına keçidlə müşayiət olunur. Belə ki aşağıda göstərilən mürəkkəb

¹ Hopper Paul J. and Sandra Thompson. Transitivity in Grammar and Discourse // Language 56, № 2, 1980, p. 251-299.

sintaktik bütövdə son felləri qeyri-keçmiş zaman formasında olan cümlələr fon informasiyası ötürür, özündən əvvəlki cümlələrin məzmununu şərh edir, konkretləşdirir, dəqiqləşdirir, həmin cümlələr isə öz növbəsində narrativin məzmunu üçün əsas yaradır və müvafiq olaraq keçmiş zaman formasında olan son fellə səciyyələrin:

Suru to rooba wa mi hiraite ita me o issoo ookiku shite jitto sono genin no kao o *mimamotta*. No akaku natta nikushokudori no yo:na surudo i me de mita no de aru. Sorekara shiwade hotondo hana to hitotsu ni natta kuchibiru o nani ka mono de mo kande iru yooni *ugokashita*. Hosoi nodo de togatta nodobotoke no ugoite iru no ga *mieru*. Sono toki sono nodo kara karasu no naku yooni koe ga aegi-aegi genin no mimi e tsutawatte *kita* (Akutaqava). – Qarı onsuz da bərəlmış qıpqırmızı gözlərini bir az da bərəldib nökerin sifətinə zillədi. Yırtıcı quş baxışı ilə baxırdı. Sonra sanki nə isə çeynəyirmiş kimi, üzündəki qırıqların demək olar ki, burnu ilə birləşdirdiyi büzüşmüş dodaqlarını tərpeddi. Nazik boynunda iti xirdəyinin necə tərpendiyi aydın görünürdü. Nöker onun boğazından çıxan və qarğanın qarılısına oxşar qırıq-qırıq, boğuş bir səs eşitdi.

Lakin yapon dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər zaman formalarının eyniliyi əsasında da qurula bilər:

Itsumo no yooni satoo o funpai shite kureru mono ga nai node ookii kata ga yagate tsubo no naka kara hitosaji no satoo o sukui dashhite jibun no sara no ue e *ageta*. Suru to chisai no ga ane no shita toori doobunryoo no satoo o doo hoohoo de jibun no sara no ue e *ageta*. Shibaraku ryooin wa nirami atte ita ga ookii no ga mata saji o totte ippai o wa ga sara no ue ni *kuwaeta*. Chisai no mo sugu saji o totte wa ga bunryoo o ane to doo itsu ni *shita*. Suru to ane ga mata ippai *sukutta*. Imooto mo makezu ni ippai o *fukashita* (Natsume). – Yanlarında kimsə yox idi ki, onlara həmişəki kimi şəkər tozu versin. Böyük bacı çox fikirləşmədən qaşığını şəkər tozu ilə doldurdu və öz boşqabına boşaltdı. Kiçik bacı da bacısından geri qalmadı və eyni şeyi elədi. Bir anlıq onlar hirsli-hirsli bir-birlərinə baxdılar, sonra böyük bacı yenə qaşığını şəkər tozu ilə doldurub boşqabına tökdü. Balaca da ondan dala qalmamaq üçün öz payını götürdü. Böyük yenə əlini şəkərdana tərəf uzatdı, balaca da əl çəkmirdi.

Belə hallarda keçmiş zaman formasının qeyri-keçmiş zaman formalarına dəyişdirilməsi mümkün deyildir, çünki məhz keçmiş zaman formasının istifadəsi süjetin sürətlə inkişafına imkan verir, halbuki mürəkkəb sintaktik bütövlərin cümlələrində felin qeyri-keçmiş zaman formasında işlən-

məsi konkretləşmə, şərh və s. mənalar verməklə «hekayətin axarında ciddi dəyişikliklər yaratmır»¹ və keçmiş zaman formaları ilə əvəz edilə bilər.

Materialın təhlili göstərir ki, yapon dilində bədii mətndə mürəkkəb sintaktik bütövün son feli qeyri-keçmiş zaman formasında başladığı hallar da az deyildir. Belə olduqda cümləsinin son feli qeyri-keçmiş zaman formasında olan mürəkkəb sintaktik bütövə həmçinin son feli keçmiş zamanda olan cümlələrə də rast gəlinə bilər. Belə cümlələr ya müəllifi «canlı təsvirdən birbaşa olaraq hekayənin məğzinə»² qaytarır, ya da *-u* ilə bitən felin ifadə etdiyi hərəkətlərdən əvvəl gələn hərəkəti ifadə edir.

«Yapon fellərinin zamanlarının Azərbaycan dilində ifadə vasitələri və mürəkkəb sintaktik bütövün təşkilində bu dillərin fel zamanlarının müqayisəli təhlili» adlı üçüncü fəsilə Azərbaycan dilində yapon fel zamanlarının ifadə vasitələri verilir. Yapon dilində zaman formaları çox zaman kontekstdən, felin leksik xarakterindən asılı olur, Azərbaycan dilində isə bu mənalar formaların özlərinə xasdır. Bununla da Azərbaycan dilinin zəngin növ-zaman sistemi imkan verir ki, yapon dilinin eyni forması Azərbaycan dilində bir neçə forma ilə ifadə olunsun. Belə ki, az sayda elementləri olan zaman sisteminə malik yapon dilində eyni qrammatik zamana müxtəlif formalar və eyni forma müxtəlif mənalar ifadə etməklə müxtəlif zamanlara aid ola bilər.

Fəslin ikinci bölməsində tədqiq olunan dillərdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin sintaktik əlaqəlilik vasitəsi kimi fel zamanlarının işlənməsinin bənzər və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Növ-zaman sistemlərinin işlənməsi tədqiq edilən dilin hər birində öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Azərbaycan dilində feli zamanlar cümlədən kənara çıxaraq mürəkkəb sintaktik bütöv səyyəsinə yüksəldikdə sintaktik əlaqə xarakteri ifadə edə bilər və nisbi və taksis mənalarının reallaşdırılmasında iştirak edə bilər. Bununla da bu zamanla mürəkkəb sintaktik bütövün yaranmasında qrammatik vasitələrdən biri kimi çıxış edə bilər. Zəngin zaman formalarına malik Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yapon dilində zamanların işlənməsinin əsas problemi keçmiş zaman qismində qeyri-keçmiş zamanın işlənməsidir. Bu da həmin cümlənin mürəkkəb sintaktik bütövün yaranmasında rolundan asılıdır: yəni bu cümlə hekayət

¹ Басс И.И. Проблемы современного японского языкознания. Лингвистика текста: Дис. ... докт. филол. наук. М., 2008, с. 359.

² Головин И.В. Глагольные временные формы изъявительного наклонения в современном японском языке // Труды ВИИЯ, 1953, № 2, с. 90.

üçün əsas və ya fon informasiyası ötürür. Buna görə də burada Azərbaycan dilindən fərqli olaraq «zaman oyunu» yer alır. Əgər mürəkkəb sintaktik bütövde cümlələr əvvəlki cümlələrin məzmununu şərh edərək, konkretləşdirərək fon informasiyası verirsə, bu halda belə cümlələrin son felii qeyri-keçmiş zaman formasına malik olur. Belə halların Azərbaycan dilinə tərcüməsində isə keçmiş zaman formaları istifadə olunur:

Kono shosei no tenohira no uchi de shibaraku wa yoi kokoromochi ni suwatte atta ga, shibaraku suru to hijoona sokuryoku de *untenshihajimata*. Shosei ga ugoku no ka jibun de ugoku no ka wakaranai ga muyami ni me ga *meguru*. Mune ga waruku *naru*. To:tei tasukaranai to omotte iru to dosari to oto ga shite me kara hi ga *deta* (Natsume). - Oğlanın qucağında bir xeyli oturdum, özümü kifayət qədər yaxşı hiss edirdim ki, birdən ildırım sürətiylə sanki harasa hərəkət etməyə *başladım*. Nə baş verdiyini heç cür anlaya bilmirdim, oğlanı hərəkət edirdi, yoxsa o yerində durmuşdu və hərəkət edən tək-cə mən idim, hər halda başım *gicəllənirdi*. Qusmağım *gəlirdi*. “Bu da son” - ağılımdan bu fikir keçdi və elə bu an yerə dəydim, özü də elə dəydim ki, gözlərimdən qılgılcım *çıxdı*.

Hadisələri daha canlı ifadə etmək üçün nitqdə keçmişlə bağlı indiki zamandan istifadə edilməsi, yəni indiki tarixi zaman Azərbaycan dilində hekayət mətnlərində də rast gəlinir. Lakin əgər indiki tarixi zaman mənaya zərər olmadan keçmiş zamanla əvəz edilə bilirsə, yapon dilində keçmiş zaman formalarından qeyri-keçmiş zaman formalarına belə keçid kateqoriyası deməkdir ki, bu kateqoriyasız da yapon dilində hekayət mətni mümkün deyildir.

Müqayisə olunan dillərdə mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik əlaqəlilik vasitəsi kimi nisbi mənaların reallaşdırılması onların hər birində öz xüsusiyyətlərinə malik olmaqla oxşar xarakterə sahibdir. Azərbaycan dilində indiki zamanda öncəgəlmə mənası olan perfektlə, yapon dilində isə perfekt mənasını ifadə edə bilən formalarla ifadə olunur. Belə sintaktik bütövlər səbəb-nəticə əlaqəsinin zaman formalarını ifadə etmək hesabına yaranır. Hər iki dildə keçmiş zamanda öncəgəlmə mənası plyuskvampe-rektlə ifadə olunur. Hər iki dildə mürəkkəb sintaktik bütöv nisbi eyni-zamanlılıq mənasının ifadəsi üçün əlverişli fondur. Belə ki, ayrı-ayrı cümlələrdə bu eynizamanlılıq yalnız hərəkətlərin ardıcılığına çevrilir. Strukturuna görə nisbi eynizamanlılıq mənası reallaşdıran mürəkkəb sintaktik bütövlər həmcins (zaman formalarının eyniliyi) və qarışıq (indiki tarixi mənası olan sintaktik konstruksiyalar) ola bilər. İkinci halda mürəkkəb sintaktik bütövün yaradıcı elementi zaman planının özünün ümumiliyi

çıxış edir. Yapon dilində *-u* ilə bitən qeyri-keçmiş zaman forması hesabına ifadə olunan nisbi öncəgəlmə mənalı mürəkkəb sintaktik bütövlər iki zaman müstəvisinin müqayisəsi əsasında yaranır, Azərbaycan dilində isə bu məna xüsusi forma ilə - keçmişdə gələcək zamanla verilir.

Hər iki dilin materialları əsasında bu dillərdə taksis kateqoriyasının ifadə olunmasını və onun nisbi zaman kateqoriyaları ilə əlaqələrini təhlil etmək mümkündür.

Taksis nisbi zamandan daha geniş bir kateqoriya kimi qəbul olunur. Taksis mürəkkəb sintaktik bütövün üzvlərinin həm nisbi, həm də absolyut zaman istiqamətində ifadə oluna bilər. Nəzərdən keçirilən kateqoriyalar eyni deyildir, onlar bəzən kəşşə də üst-üstə düşürlər, belə ki, taksisdə referensial eyni növlü hadisələr uzlaşır, amma nisbi zaman müxtəlif növlü hadisələrə aid edilir.

Nisbi zaman və taksis anlayışları arasında üç növ əlaqə müəyyən olunur:

a) taksis deyil, nisbi zamandır:

Ginza yon choo me de orite sono iwayuru shuchi nikurin no dai kafe ni Tsuneko o tanomi no tsuna toshite hotondo muichimon de hairi aite iru bokusu ni Horiki to mukai atte koshi o oroshita totan ni Tsuneko moo hitori no jokyuu hashiri yotte kite sono moo hitori no jokyuu ga jibun no soba ni so:shite Tsuneko wa Horiki no soba ni dosan to koshikaketa node jibun wa ha to shimashita. Tsuneko wa ima ni *kisu saseru* (Osamu). – Ginzaya gəlib kafeyə girdik, özü də içəri müftə girmək üçün Sunekonun adından istifadə etməli olduq, boş masa tapıb üz-üzə *oturduq*. Dərhal iki qız (onlardan biri Suneko idi) özünü yetirib yanımızda *əyləşdi*: tanımadığım qız mənim, Suneko isə Xorikinin yanında. Mən köksümü ötürdüm: indi Xoriki ona girişməyə *başlayacaqdı*.

Yapon dilində *-u* ilə bitən qeyri-keçmiş zaman forması və Azərbaycan dilində gələcək-keçmiş zaman keçmiş zamanla ifadə olunan hərəkətlərə münasibətdə nisbi sonragəlmə mənası verir. Mürəkkəb sintaktik bütöv müxtəlif zaman planlarında - keçmiş zaman planı (müəllifin danışdığı ana münasibətdə) və gələcək zaman planında (keçmişə münasibətdə) qurulmuşdur. Hərəkətlər müxtəlif zaman planlarına aid edilir, taksis münasibətlərinin müəyyən olunacağı vahid zaman müddəti yoxdur.

b) nisbi zaman deyil, taksisdir:

Nani ka goyoo desu ka? - Tzin xua wa yaya bukimina kanji ni osowarenagara yahari teeburu no mae ni tachisukunda mama najiru you ni kou tazunete *mita*. Suruto aite wa kubi o futte shinago wa wakaranai to iu

aizu o *shita*. Sorekara yoko guwae e ni shita paipu o hanashite nani yara imi no wakaranai namera kara gaikokugo o hitokoto *morashita* (Akutaqava). – Sizə nə lazımды? - səsində narazılıq duyulan Szin-xua stolun arxasından çıxmadan qorxa-qorxa *soruşdu*. Qonaq çin dilini bilmədiyini göstərmək üçün başını *yellədi*. Sonra qəlyanı damağından götürüb öz dilində nəsə *qırıldıtdı*.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri zaman münasibətlərinin eyninövlüyü ilə bağlıdır, xəbər formalarının ardıcılığı hərəkətlərin yerinə yetirilmə ardıcılığına uyğundur. Bütün hərəkətlər nitq anına münasibətdə keçmiş zamanda verilmişdir, yəni burada nisbi deyil, absolyut zamandır. Beləliklə, bu halda müxtəlifzamanlılıq mənası olan müstəqil taksis bürüzə olunur.

v) taksis və nisbi zaman kateqoriyalarının kəsişməsi:

Shujin wa mainichi gakkoo e *iku*. Kaeru to shosai e tate *komoru*. Hito ga kuru to kyooshi ga iyadaiyada to *iu*. Suisaiga mo metta ni *kakanai*. Takashi ya sutaaze mo koonoo ga nai to itte yamete *shimatta*. Kodomo wa kanshin ni yamanaide yochien e *kayou*. Kaeru to shooka o utte mari o tsuite tokidoki wagahai o shippo de *burasageru* (Natsume). – Sahib hər gün məktəbə *gedir*. Evə qayıdan kimi isə kabinetinə girib qapını *bağlayır*. Yanına gələnlərə müəllim olmaqdan bezdiyini *deyir*. Rəsm də indi çox nadir hallarda *çəkir*. Bir dəfə dedi ki, Takanın diastazası ona elə də kömək etmir, onu içməyi tamam *atıb*. Bir Allaha şükür ki, uşaqlar hər gün uşaq bağçasına *gedirlər*. Evə gələndən sonra onlar mahnı oxuyur, top-top oynayır, hərdən də quyruğundan tutub məni *sürüyürlər*.

Bu hal hər iki dildə nisbi zaman və taksis kateoriyalarının kəsişməsi nümunəsidir. Nisbi zaman burada ona görə verilmişdir ki, *yamete shimatta* (*atıb*) hərəkəti öncəlik mənasını ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik bütövün üzərində qurulduğu zaman planının ümumiliyi isə burada taksis kateqoriyasının mövcud olduğunu deməyə əsas verir.

Dissertasiyanın nəticəsində tədqiqatın yekunları ümumiləşdirilmiş və əsas yekunlar formalaşdırılmışdır. Müqayisə olunan dillərdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin yaranmasında bir vasitə kimi çıxış edən feli zaman mənalılarının tədqiqi göstərmişdir ki, bu dillərdə feli zamanların işlənməsi həm ümumi, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da hər dildə mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib hissəsi olan cümlələrin son zaman formalarının qarşılıqlı əlaqəsinin özəlliyi ilə şərtlənir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Из истории исследования глагольных времен в японском языке. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2005, № 5, s. 26-30.

2. Роль глагольных времен в реализации характера синтаксической связи сложного синтаксического целого в азербайджанском языке. // “Filologiya məsələləri”. Bakı: AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar institutu, 2010, № 4, s.133-139.

3. Глагольные времена азербайджанского языка на уровне сложного синтаксического целого. // «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri». I Beynəlxalq elmi konfransın materialları (II hissə). 3-8 may 2010-cu il. Bakı-Naxçıvan-Gəncə, s.321-325.

4. Сопоставительный анализ глагольных времен азербайджанского и японского языков на уровне сложного синтаксического целого. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2010, № , s. .

5. Реализация относительных значений в азербайджанском языке на уровне сложного синтаксического целого. // Tədqiqələr. Bakı: AMEA adına Dilçilik İnstitutu, 2010, № 1, s. 70-80.

6. Реализация таксисных значений в азербайджанском языке на уровне сложного синтаксического целого. // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2010, № 3, s.137-143.

7. Способы выражения японских глагольных времен в азербайджанском языке. // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. Алматы: Казахский национальный ун-т им. Аль-Фараби, 2010, № 4, с. 33-36.

8. Сопоставительный анализ глагольных времен азербайджанского и японского языков на уровне сложного синтаксического целого. // Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012, s. 520-550.

**TENSES AND THEIR ROLE IN COMPLEX SYNTACTIC UNITY
(on the basis of the Azerbaijani and Japanese languages)**

SUMMARY

The dissertation deals with the tenses and their role in complex syntactic unity. The task of describing the interaction of tenses with the structure of complex syntactic unity is carried out by examining elements of the Azerbaijani and Japanese languages. The work consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of references.

The **introduction** deals with the urgency of the topic, the object and subject of the work, its main purpose and tasks, the theoretical and practical significance, as well as methods and sources.

In the work we go from morphology to syntax. So the first chapter, entitled **“Tenses in the Azerbaijani language and their role in complex syntactic unity,”** consists of two subchapters and deals with tenses in the Azerbaijani language and the whole range of tense meanings that emerges in complex syntactic unity and contributes to its organization.

The second chapter, entitled **“Tenses in the Japanese language and their role in complex syntactic unity,”** consists of three subchapters. It deals with Japanese tense theories, the system of tenses in modern Japanese, and the relation between tense forms of the Japanese language from the point of view of their participation in the structuring of complex syntactic unity.

The third chapter, entitled **“Ways of expressing the Japanese tenses in the Azerbaijani language and comparative analysis of the tenses of these languages on the level of complex syntactic unity,”** consists of two subchapters and deals with contrastive morphological analysis of tenses in the Azerbaijani and Japanese languages and contrastive analysis of the role of tenses of these languages in complex syntactic unity, establishing the common and the distinctive features.

In the **conclusion** the main results of the research are summarized.

Чапа имзаланыб: 24.10.2013.
Формат: 60x100 1/16. Гарнитур: Тимес.

“Мцтярѝм” Няшрийят-Полиграфийа Мяркъязи

Бакы, Рясул Рза кѝч., 125

Тел./факс 596 21 44

e-маил: [мутарѝм@маил.ру](mailto:mutarjim@mail.ru)

